

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR**O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSH)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Shermuhammad Amonov**Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalari
genealogiyasi

4

Sharofiddin Jalilov Xorazm adabiy muhitida Otanazar
Kamoliyning tutgan o'рни

24

ADABIYOTSHUNOSLIK**Zəhra Allahverdiyeva**"Xəmsə" ənənəsində mövzunun həlledici
funksiyasi

37

Atilla SüleymanliFüzuli Hikmət Məktəbinin Yetirmələri:
Erkin Vahidovun Yaradıcılığında Füzuli
Təsiri

51

Gavhar Muftullayeva"Nasoyim ul-muhabbat"da Xoja Muhammad
Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror zikri

62

LINGVISTIKA**Umarjon Qodirov**

Qarluq lahjasining o'rganilish tarixi

76

Feada Samadbek Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida
dissimilyatsiya hodisasi

90

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Shermuhammad Amonov**

Genealogy of the Divan Manuscripts of Ahmad Tabibi 4

Sharofiddin Jalilov

The role of Otanazar Kamoli in the literary environment of Khorezm 24

LITERATURE**Zəhra Allahverdiyeva**

The resolving function of the theme in the Khamsa Tradition 37

Atila Süleymanli

Fuzuli's Influence on Erkin Vahidov's Creativity who is a Student of Fuzuli's Knowledge School 51

Gavhar Muftullayeva

The mention of Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydullah Ahror in "Nasoyim ul-muhabbat" 62

LINGUISTICS**Umarjon Kodirov**

History of studying the Qarluq dialect 76

Feada Samadbek

Dissimilation in the Phonetics of the Uzbek Language of Afghanistan 90

“Nasoyim ul-muhabbat”da Xoja Muhammad Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror zikri

Gavhar Muftullayeva¹

Abstrakt

Asar uslubi har qanday davrda ham yozuvchining maqsadi va tafakkuridan kelib chiqqan holda yaratiladi. Navoiy davridagi asarlarni, ya'ni XV–XVI asrlarga xos bo'lgan badiiyat namunalarini bir davr uslubiga mansub deb baholasak, masalaga bir tomonlama yondashgan bo'lamiz. Negaki, Navoiy yaratgan asarlarning har biri o'z uslubiga ega. Ularda muallif bosh qahramon darajasiga ko'tarilishi mumkin, ammo so'z qo'llash, atrofda voqea-hodisalarga munosabatini ifoda etishidagi farqlar ularning uslubiy xosligini namoyon etib turadi. Masalan, tarixiy asarlardagi voqealarni qisqa va lo'nda ifoda etish uslubi va yodnomalardagi emotsionallik orasida yetarlicha farq ko'zga tashlanadi. Demak, “adib uslubi” tushunchasi ham umumiylikka ega bo'lib, u o'z navbatida, adib asarlari uslubi kabi xususiy yo'nalishlarga ajraladi va har bir ijod namunasi o'z uslubiga ega ekanligini, qolaversa, birgina asarning o'zida ham bir necha uslubga xos belgilar mavjud bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

“Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasidagi fasllar bayonida ham uslubiy o'ziga xosliklar mavjud bo'lib, ulardan biri sifatida tasavvufiy g'oyalar ifodasini keltirish mumkin. Mazkur maqolada Xoja Muhammad Porso hamda Xoja Ubaydulloh Ahror haqidagi fasllarda naqshbandiya tamoyillarining singdirilishi qiyosiy tahlil qilingan va tasavvufiy g'oyalar ilgari surilgan o'rinlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: *pir, murshid, xush dar dam, nazar bar qadam, safar dar vatan, xilvat dar anjuman.*

Kirish

Alisher Navoiy ijodi tasavvuf bilan chambarchas bog'liq ekan, uning qaysi asari tadqiqotchilar tomonidan o'rganilmasin, Qur'oni karim ularning barchasi uchun bosh manba bo'lib xizmat qiladi.

---

¹ Muftullayeva Gavhar – Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti.

E-mail: gavharmuftullaeva@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-0632-0371

Iqtibos uchun: Muftullayeva, G. 2024. “Nasoyim ul-muhabbat”da Xoja Muhammad Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror zikri”. *Oltin bitiglar* 3: 62 – 75.

Negaki, tasavvuf ta’limoti Qur’oni karim negizida, uning g’oyalari asosida islom olamida shakllandi. Naqshbandiya tariqatining yirik vakillari Alisher Navoiy asarlarida ko’p bora ehtirom bilan tilga olinadi. Ulug’ shayxlarning ibratli hayot yo’llari, nodir asarlari o’rganilishga, olimlarimiz tomonidan tadqiq etilishga hamisha muhtoj va Navoiy asarlari orqali ham biz bu buyuk so’fiylar haqida ma’lumotga ega bo’la olamiz. Bunday ulug’ shayxlar qatorida Xoja Bahouddin Naqshband hazratlari va u kishi asos solgan tariqat yo’lining yetuk namoyandalari Xoja Muhammad Porso, Xoja Ahror Valiylarni keltirish mumkin. Xo’sh, Navoiy bu shaxslarni aynan nima maqsadda o’z asarlarida hurmat bilan tilga oladi, madh etadi va o’rni kelganda, ular bilan bog’liq hikoyatlarni keltirib o’tadi?

Shunisi aniqki, ruhiy kamolotga undovchi hazrat Navoiyning adabiy merosi qalbi va ruhi pok, insonning qalbini tozalovchi ilohiy ishqdan bahramand zotlarning hayot yo’lida biz o’rganishimiz kerak bo’lgan jihatlar ko’pligini va bularni anglay olishimiz uchun esa faqat aqlning o’zi ojizlik qilishini o’z-o’zidan namoyon etadi. Negaki tasavvufni anglamay turib, Navoiy asarlari mazmun-mohiyatini tushunib yetish imkonsiz.

Manbalar tahlili

Tarixdan ma’lumki, islom dinining keng yoyilishi bilan tasavvuf ta’limoti vujudga keldi va islom jamiyatiga kuchli ta’sir o’tkazdi. Manbalarda keltirilishicha, tasavvuf harakati hijriy V asrdan boshlab turli tariqatlar ko’rinishida, ijtimoiy-diniy uyushmalar holida namoyon bo’la boshlagan. Tasavvufshunos N.Komilov qadimiy shaharlarda xonaqohlarning qurilishi, yo’llarda zoviyalar, rabotlarning qad ko’tarishi, xonaqoh va rabotlar, aziz avliyolarning mozarotida shayxlarning maskan tutib, ko’plab shogirdlarni tarbiyaga olish jarayonini “tasavvufning Islom olamini zabt etishi” deya ta’kidlaydi va tasavvufning nazariy asoslari, umuman olganda, maqomot va tariqat haqidagi dastlabki qarashlar Zunnun Misriy (796–861), Boyazid Bistomiy (vafoti 875), Junayd Bag’dodiy (vafoti 910), Hakim Termiziy (vafoti IX asr oxiri) hamda Mansur Halloj (858–922)larning nomi bilan bog’liq ekanini e’tirof etadi [Комилов 2009, 22].

Tasavvufning paydo bo’lishi, shakllanishi, ushbu ilmning yuzaga kelishi va xususiyatlari, shuningdek, undagi tariqatlar, tasavvufning badiiy adabiyot bilan aloqasi borasida tadqiqot olib borgan bir qator ilm ahlini sanab o’tish mumkin. Bular qatorida rus olimlari J. S. Trimingem, Y.E. Bertels, V.V. Bartoldning tadqiqotlari,

turk olimlaridan Mustafo Kara, Kurs Usmon Turarning kitoblari, o'zbek olimlari orasida Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, N. Komilov, I.Haqqul, H.Boltaboyevning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Bugungi kunda ham bu yo'lda ilmiy izlanishlar qilishda davom etayotgan tadqiqotchilar sifatida G.N. Navro'zova, G.S. Yunusova-larni keltirish mumkin.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning aksariyati murojaat qilgan va muhim ahamiyat kasb etgan tasavvuf haqidagi dastlabki asar – mashhur so'fiy Ali ibn Usmon Jullabiy Hujviriyning “Kashf al-mahjub” (Parda ortida yashiringan narsaning oshkor etilishi) asaridir. Ushbu asar professor Reynold Nikolson tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan va 1911, 1936-yillarda ingliz tilida nashr etilgan, 1926-yilda esa Rossiyada taniqli rus sharqshunosi V.A.Jukovskiyning so'zboshisi bilan rus tilida e'lon qilingan. Bundan tashqari, N.Komilov Abu Nasr Sarrojning “Kitob al-luma”, Abu Is'hoq Kalobodiyning “At-Ta'arruf li-mazhab at-tasavvuf”, Mustamliy Buxoriyning “Sharh at-ta'arruf li-mazhab at-tasavvuf”, Abu Tolib al-Makkiyning “Qut ul-qulub”, Sullamiyning “Risolat al-malomatiya”, Qushayriyning “Risola fi at-tasavvuf”, Abdulloh Ansoriyning “Manozil us-soiriyn”, Farididdin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” nomli asarlarini ham tasavvufga oid nazariy kitob va qo'llanmalar sifatida keltirib o'tadi [Комилов 2009, 23].

Asosiy qism

“Nasoyim ul-muhabbat” – Navoiyning diniy-tasavvufiy ruh-dagi asari bo'lib, Abdurahmon Jomiyning “Nafohat ul-uns” tazkirasining ijodiy tarjimasidir. Navoiyshunos D. Yusupova Jomiy va Navoiy tazkisasi o'rtasidagi quyidagi farqlarni yoritib o'tadi:

a) “Nafohat ul-uns”da Fariduddin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” asaridagi ba'zi avliyolar tushirib qoldirilgan, Navoiy esa ularni o'z tazkirasida zikr qilgan;

b) Jomiyda hind va turk mashoyixlariga keng o'rin ajratilmagan, lekin Navoiy imkon qadar ularning barchasini o'z asarida aks ettiradi [Yusupova 2013, 204].

Yuqorida aytilganidek, har bir asar o'z uslubiga ega bo'lgani kabi, tadqiqot obyektimiz markazida turuvchi Xoja Muhammad Porso hamda Xoja Ubaydulloh Ahror zikrida ham o'ziga xos yoritilish uslubi namoyon bo'lgan. Buni bir necha mezonlar asosida tahlilga tortish mumkin. Shulardan biri fasllardagi tasavvufiy g'oyalarning o'ziga xos ifodasidir. Ushbu jihatdan, avvalo, Xoja Muhammad Porso zikriga yuzlanamiz. Negaki, ikkala mutasavvuf olim haqidagi faslni

o’rganib chiqish shuni ko’rsatadiki, Navoiy Xoja Muhammad Porso haqidagi faslda tasavvufiy g’oyalarni ilgari suradi.

Tazkirada 452-shayx sifatida keltirilgan Xoja Muhammad Porso haqidagi fasl Hazrat Bahouddin Naqshbandning Hijoz yo’lidagi vasiyatlari, ya’ni tariqat yo’lidagi pirlilik maqomini o’zidan keyin aynan Xoja Muhammad Porsoga topshirish voqeasi bilan boshlanadi. Umuman olganda, tazkira so’fiylar haqida ma’lumot beruvchi adabiy manba bo’lsa-da, unda Navoiyning tasavvufiy qarashlari, g’oyalarining o’ziga xos ifodasini sezish qiyin emas va bu ifodalar orqali ruhiy barkamollikning asosiy me’zonlari haqida ma’lumotga ega bo’la olamiz. Faslning boshida keltirilgan yuqoridagi vasiyatda Xoja Muhammad Porsoning holatini Navoiy quyidagicha yozadi: “... *Alar tavoze’ ko’rguzub, qabul qildilar...*” [Навоий 1999, 213].

Husayn Voiz Koshifiy muridlikning ruknlari oltita va shulardan birinchisi farmonga itoat etmoq ekanligini ta’kidlaydi [Кошифий 1994, 26]. Alisher Navoiyning Xoja Muhammad Porso haqida keltirgan ma’lumotlarini o’qib tahlil qilar ekanmiz, murid va murshid munosabatlari, tariqat odobi va yo’l-yo’riqlari, saxovat, tilni tiyish, til va ko’ngil sukuti orqali Haqqa yaqinlashish borasida ibratli fikrlarni uchramiz va bu durdona fikrlar Koshifiyning “Futuvvatnomayi Sultoniy yoxud javonmardlik tariqati” asarida ham o’z aksini topganining guvohi bo’lamiz. Masalan, murid va murshid munosabatlarini olaylik. Koshifiy muridning odobi haqida shunday deydi: “*Avval shuki, u o’z ishiga puxta bo’lishi kerak, pok niyat bilan ish boshlashi darkor. Ikkinchidan, sobit e’tiqod bilan sulukni boshlasin. Uchinchidan, pirning nazari tushgach, o’z halovati va odatlaridan voz kechsin*” [Кошифий 1994, 26].

“Nasoyim ul-muhabbat”da esa muridning uchinchi odobiga mos keluvchi quyidagi jumla bor: “...*bu faqirning xotiri doim sizning zohiriy va botiniy ahvolingizg’a nigoron bo’lur va alad-davom ul birodar nisbatig’a nazaroti be illati ilohiy shomildur*” [Навоий 1999, 205]. Ushbu fikrlar Xoja Muhammad Porsoning o’sha vasiyat mahali Hijoz yo’lida Hazrat Bahouddin Naqshbandga qarata aytgan so’zlari bo’lib, bu so’zlar murid sifatida o’zligidan, nafsidan kechganligi, ustozining zohiri va botini uning uchun muhim va bu bir ilohiy kuch orqali ekanligining ta’kididir, deyish mumkin. Navoiy ushbu jumladan so’ng, xuddi shu o’rinda Junayd Bag’dodiyning quyidagi so’zlarini keltiradi: “*Karam ko’zi ochilsa, keyin kelganlarni oldin kelganlar bilan bog’laydi*”. Karam so’zi Navoiy asarlari tilining izohli lug’atida “yaxshilik”, “ehson”, “mehrbonlik”, “marhamat” ma’nolarida keltirilgan [Абдулхайров 2018, 97]. Biroq bu yerda aynan qaysi

ma'no anglashiladi? Koshifiy "Futuvvatnomai Sultoniy"da bu so'zni tariqatning belgisi sifatida keltiradi: "Agar tariqatning o'zi asli nechta belgidan iborat deb so'rasalar, uchta belgi deb ayt, ya'ni dam (nafas), qadam va karam. ....dam (nafas) – aytilishi lozim bo'lmagan narsalar haqida dam urmaslik (so'zlamaslik), qadam – qilinishi ma'n qilingan ishlarga qadam urmaslik, karam – ish bilan shug'ullanish va kerakli ishni qilish ham ish paytida qalb toatini kanda qilmaslik [Кошифий 1994, 13].

Shundan ma'lum bo'ladiki, Bag'dodiy jumlasida keltirilgan karam marhamat, saxovat ma'nolaridan tashqari qalbida toatni kanda qilmaydigan mehnatkashlik ma'nosini ham ifodalashi – tabiiy. Negaki Junayd Bag'dodiy fikrlarini tasavvufdan ayri holda tahlil qilish mumkin emas. Maqomot va tariqat asoslarini ishlab chiqish, so'fiylik, murid va murshid munosabatlari, hol va maqom kabi tushunchalarni el orasida yoyishda xizmati muhim ahamiyat kasb etgan shayxlar sifatida, avvalo, Zunnun Misriy, Boyazid Bistomiy, Hakim Termiziylar qatorida Junayd Bag'dodiy nomining tilga olinishi ham bejiz emas [Комилов 2009, 16].

Navoiyning aynan shu jumlani keltirishida ham tasavvufiy ma'no bor. Xoja Muhammad Porso piringning vasiyatini olib, uning xohishini farmon sifatida qabul qilar ekan, murshidining zohiriy va botiniy ahvoliga umrbod nigoron bo'lishini qasamyod singari aytadi va bu holat orqali qalbida karam ko'zining ochilishiga va shuning natijasida tariqat yo'liga o'zidan keyin kelganlarning holidan xabardorlik beillat ogohlik ekanligiga ishora qilinmoqda. Alisher Navoiy ushbu faslda bu kabi voqealar tafsilotida tasavvufiy mazmuni singdirishi bilan bir qatorda, Xoja Muhammad Porsoga tegishli bo'lgan shariat va tariqat bilan bog'liq fikr-qarashlarni ham keltirib o'tadi. Bunda Navoiy yuqorida nomlari keltirilgan asarlarga tayanadi. Shu o'rinda uning tariqat odobi, yo'l-yo'riqlari borasidagi quyidagi fikrlari ham ahamiyatlidir: "Va debdurlarki, bizning Xoja Hazratlaridan so'rdilarki, tariqatni nima bila topsa bo'lg'ay? Dedilarki, sha'r bila va yana [ovqatlanishda o'rtacha me'yor saqlansa, ya'ni o'ta to'q ham, o'ta och ham bo'lmasa]" [Навоий 1999, 205]. Anglashiladiki, muallif tomonidan shariatning tariqat bilan uzviy aloqadorligi, uning tariqatga eltuvchi yo'l ekanligi ham aytilmoqda. Negaki Xoja Muhammad Porso – naqshbandiya tariqati vakili. Yusuf Hamadoniy hamda Abduxoliq G'ijduvoniyaning so'ng ushbu tariqat yo'lini yanada mustahkamlagan, tamoyillar asosida boyitgan Hazrat Bahouddin Naqshband Xoja Muhammad Porso uchun piri murshid maqomida ekan, ustozining tilidan chiqqan so'zlarni "Qudsiy

kalimalar” (“Risolayi Qudsiya”) nomi bilan kitob holiga keltirishi ham bejiz emas va Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”ning Xoja Muhammad Porsoga bag‘ishlangan faslida Xoja haqida qimmatli ma’lumotlarni keltirish bilan birga naqshbandiylikning asosiy tamoyillarini mahorat bilan yoritib o‘tadi.

Manbalarda naqshbandiylik haqida so‘z borganda, haqiqatan ham, shariatning tariqatda muhim ahamiyat kasb etishi ayonlashadi: “Naqshbandiyada tariqatga kirgan darvesh ushbu shartlarga amal qilishi shart: tavba qilish, payg‘ambarimizning sunnatlariga amal qilish, *shariatga zid bid’atlardan qochish*, taqvoni kuchaytirishga amal qilish, zulm va nohaqlik qilmaslik, qarzini to‘lash, Allohni har lahzada zikr etish” [Тыпап 1999, 108]. Xoja Muhammad Porso shariat bilan birga tariqat uchun eng muhim jihat sifatida taom yemoq masalasiga to‘xtaladi, ya’ni ovqatlanishda me’yorning saqlanishiga urg‘u beradi. Bu yerda “yashash uchun, tirik qolish uchun yemoq kerak” degan aqida kelib chiqadi va buni insonning nafi bilan kurashining zohiriy ko‘rinishi sifatida atash mumkin. Husayn Voiz Koshifiy ham ovqatlanish masalasida shunday deydi: “... *hayvonning yeyishi bilan insonning yeyishi orasida farq bo‘lishi kerak. Chunki hayvon yeyish uchun yashaydi, odam yashash uchun yeydi. Bu ikki xil yeyishning farqi odobda bilinadi*” [Кошифий 1994, 59].

Tazkiradagi ushbu faslning ifoda ko‘lamidagi rang-baranglik, tasavvufiy g‘oyalarning mohirlik bilan singdirilishi Xojaning bu boradagi mulohazalari sifatida davom etadi: “*Va manom taqlilida e’tidol tariqi bila ko’shish qilmaq, alalxusus, [shom va xufton namozi orasidagi vaqtda quyosh chiqmasdan oldin, hech kimga bildirmay turmoq kerak]*” [Навоий 1999, 205]. Naqshbandiylik ta’limoti, manbalarga ko‘ra, 11 tamoyilga asoslangan bo‘lib, ular Yusuf Hamadoniy tomonidan asoslangan *xush dar dam, nazar bar qadam, safar dar vatan, xilvat dar anjuman*; G‘ijduvoniy tomonidan ilgari surilgan *yod kard, bozgasht, nigohdosht, yoddosht* hamda Bahouddin Naqshband tomonidan kiritilgan *vuqufi zamoniyy – zamon-vaqtdan ogoh bo‘lish, uni asrash, vuqufi adadiy – son-adaddan ogoh bo‘lish, tavhidga etish, vuqufi qalbiy – qalb holatidan ogoh bo‘lish* [Элов, Наврўзова, Юнусова 2020, 70].

E’tibor qilsak, “*manom taqlilida e’tidol tariqi bila ko’shish qilmaq*” jumlasini vuqufi zamoniyy – zamon-vaqtdan ogoh bo‘lish, uni asrash tamoyiliga mos keladi. Negaki **manom** – yotoqxon, uxlash joyi hamda tasavvufiy istiloh sifatida tush ko‘rish, tushida ko‘rish, ba’zi bir holatlar tush orqali namoyon bo‘lishini anglatadi [Абдулхайров 2018, 189]. Bu yerda esa umumiy ma’noda aynan uyquning

me'yorda bo'lmog'i, shom va xufton namozi oralig'idagi qorong'ilikda, tong sahar quyosh chiqmasdan oldin uyg'onish haqida gap ketmoqda. Albatta, bu vaqtning qadriga yetish, g'aflatdan qochish, har daqiqani qimmatli deb bilib, undan oqilona foydalanishga undovchi chaqiriq sifatida keltiriladi va har bir harakat, xususan, sahar uyg'onish ham insonning o'z xohish-irodasiga ko'ra, chin dildan, ixlos bilan amalga oshirilishi kerakligi uqtiriladi: "Tavajjuh bila o'ziga furu bormoq va xavotir nafyi alal-xusus tamanniy xotiri hol va moziy va mustaqbal nisbatig'a yaxshi muassirdir [qalbdan pardalarni ko'tarish uchun]" [Навоий 1999, 206].

Ushbu faslda keltirilgan yana bir tasavvufiy qarashni o'zida singdirgan ahamiyatli o'rin shuki, Navoiy Xoja Muhammad Porsoning til va qalb sukuti borasidagi mulohazalarini keltiradi. Hazrat Naqshbandning *vuqufi qalbiy* – qalb holatidan ogoh bo'lish falsafasi ana shu mulohazalarda o'z aksini topgan desak, xato bo'lmaydi. Tazkirada keltirilishicha, "*til behuda gapdan sukut qilsa, qalb Alloh bilan tillashadi*" [Навоий 1999, 202].

Xojaning yaqin as'hoblaridan birining "tariqatni nima bila topsa bo'lur?" degan savoliga berilgan javoblarning har biridan naqshbandiya ta'limotining bir tamoyili zuhur etib turibdi. Behuda gaplardan tiyilish, Allohni zikr etish bilan bog'liq bu o'rinlar naqshbandiylikning beshinchi, ya'ni *yod kard – Tangrini eslash, zikr etish tamoyiliga* to'g'ri keladi. Fikrimizning tasdig'i sifatida manbaga yuzlanamiz: "Yod kard: eslash, zikr etish, ya'ni Allohni yod etib, mosivodan ko'ngilni uzish; naqshbandiyada bu zikrning usuli quyidagichadir: murid o'zini huzur ichra shayxining ko'ngil ro'parasida tasavvur qilib, ko'zi-og'zini yopadi, tilini tanglayiga yopishtirib, tishlarini bir-biriga jiplab, nafas olmay, xokisorlik bilan qalban kalimayi tavidni zikr qiladi" [Typap 1999, 110].

Biz yuqorida keltirgan misoldagi "qalbning Alloh bilan tillashishi" deganda tasavvufiy nuqtayi nazardan, "zikr keltirmoq" ma'nosi anglashiladi. Manbalarga ko'ra, zikr ikki guruhga bo'linadi: 1. Sokin, ya'ni xufyona zikr. Naqshbandiyaga xos. 2. Ovozli zikr. Qodiriya va boshqa tariqatlarga xos [Kara 1922, 36].

Navoiy Xojaning fikrlarini berishda davom etadi. Tilning behuda gaplardan sukut qilishi lozimligi bilan bir qatorda qalbning dunyo andishalaridan, nafsidan sukut qilishi orqali Haqqa yaqinlashish borasida ibratli fikrlarni yozadi. Bu esa, albatta, o'quvchida tazkirani o'qish davomida shunday ulug' shayxlarning ibratli hayot yo'lidan boxabar bo'lish bilan birga, naqshbandiylik tariqatining insonni ma'naviy barkamollikka undovchi, gunoh

ishlardan qaytaruvchi, qalbni dunyoning tashvishlaridan ozod qiluvchi, ruhiy yengillikni ta’minlovchi yo’l ekanligidan oqoh etadi. Faslda keltirilgan jazba va suluk istilohlari ham alohida tahlilni talab qiladi. Navoiy shunday yozadi:

”Maqsud bizning zuhurimizdin aning vujudidir va anga ikkalasi tariyq bilaki, jazba va suluk bo’lg’ay, tarbiyat qilibman [Навоий 1999, 202].

Avvalo, jazba so’zining lug’aviy hamda tasavvufiy ma’nolariga e’tibor qarataylik. Bu haqda tasavvufshunos olim N.Komilov shunday deydi: “...har bir sohada bo’lganiday, so’fiylikning ham o’ziga xos iste’dodi bor. Buni tasavvufda jazba deb yuritganlar. Jazba – bu insondagi alohida ilohsevarlik mayli, ruhiy va tafakkuriy-shuuriy bir tavajjuhdir” [Комилов 2009, 32]. Adabiyotshunos olim I. Haqqul Navoiy ijodida, xususan, “Nasoyim ul-muhabbat”da ishq va komillik jazbasi haqidagi mulohazalarini bayon etar ekan, jazba va majzub so’zlarini quyidagicha izohlaydi: “majzub – jazba odami. Jazba esa ko’pincha sulukka bog’liq bo’lmagan va sulukdan oldin paydo bo’ladigan holat” [Хаққул 2022, 30]. Demak, Jazba solikning ko’nglidagi ilohiy ishq, mayl bo’lsa, suluk tariqat yo’lidir.

Xo’sh, asarda Hazrat Bahouddinning Xoja Muhammad Porsoga qarata aytilgan yuqoridagi fikrlarida qanday ma’no bor? Navoiy bu o’rinda qanday tasavvufiy g’oyani ilgari surgan bo’lishi mumkin? Ma’lumki, Bahouddin Naqshband hazratlari o’zidan keyingi davomchi, tariqat yo’lidagi yo’lboshchi sifatida Xoja Muhammad Porsoni ko’radi va bu maqomni unga topshiradi. Bu jarayon murid uchun muhim bir davr bo’lib, biz yuqorida aytib o’tganimizdek, ustozining zohiriy va botiniy holatining muhimligini ham anglatadi. Murid bu davrda o’z nafsidan kechadi va “men”ligini tubdan isloh qiladi. Bu borada I. Haqqulning quyidagi mulohazalarini keltirish mumkin: “Qadim Sharqda ma’naviy valodat – ikkinchi tug’ilish deyilgan bu hodisaga Iso alayhissalomning “ikki bora tavallud topmagan malakut samosiga yuksalolmaydi” degan gapi asos bo’lgan” [Хаққул 2022, 399].

“Bizning zuhurimizdin oning vujudidir” jumlasini orqali ham aynan ana shunday holat, Xoja Muhammad Porso uchun “ma’naviy valodat – ikkinchi tug’ilish” holati yuz bergan deyish mumkin. Bu yo’lda esa jazba muhim ahamiyatga ega. Negaki, “...agar jazba yetarli bo’lmasa, xohish bo’lgani bilan ko’zlangan maqsadga erisholmasdan, yarim yo’lda qolish mumkin” [Комилов 2009, 33]. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, vafoti yaqinlashgan Hazrat Bahouddinning as’hoqlariga qarata aytilgan “Bizni ko’rishga kimda orzu paydo

bo'lsa, Xoja Muhammad Porsoga qarasin" mazmunidagi yuqoridagi jumlasini Xoja Muhammad Porso uchun ma'naviy qayta tug'ilish kabi bir holat edi.

Tazkiradagi Xoja Ubaydulloh Ahror haqidagi fasl uslubiy jihatdan Xoja Muhammad Porso haqidagi qismdan farq qiladi. Ular uslubidagi o'ziga xoslik sifatida tasavvufiy qarashlarning ifodasini keltirishimizga sabab shuki, Xoja Ubaydulloh Ahror zikrida Navoiy faqatgina ma'lumotlarni ketma-ketlikda izchillik bilan yoritish usulini tanlagan va naqshbandiya g'oyalariga urg'u bermagan. Navoiy ushbu faslda, avvalo, Xoja Ubaydulloh nomining tazkirada zikr etilishi sababi va manbasi haqida chuqur to'xtaladi. Jomiy "Nafohat ul-uns"ni bitar vaqtida tazkiraga nomlari kiritilgan shayxlar orasida faqat uning hayot bo'lganligini ta'kidlaydi.

Bilamizki, Shayx Sa'diddin Koshg'ariy Jomiyning tariqatdagi piri. Sa'diddin Koshg'ariy 1456-yilda vafot etgach, Jomiy xojagon tariqatining boshqa namoyandalariga emas, Xoja Ahror Valiyga intiladi va o'ziga ma'naviy pir deb qabul qiladi [Valixojayev 2004, 51]. Ana shu sharif silsilaning davom etib cho'zilishini umid qilgan holda, Navoiy Xoja Ahror Valiy hazratlarining nomlarini zikr etishning sababini quyidagicha izohlaydi: *"...bu majmuaki, muning jam'idin maqsud bu toifaning maorifining zikri va manoqibining nashridir, alarning zikridin xoli bo'lg'ay. Lojaram bu sharif silsilaning manoqibi sharhin va ahvolin alarning ba'zi qudsiya kalimotlari bilaki, maorif nigorxonalarining raqamzadasi bo'lubtur, miskiyat ul-xitom qilildi"* [Навоий 1999, 211].

Ushbu ma'lumotlardan so'ng, Navoiy Jomiyning Xoja Ubaydulloh haqida salmoqli so'z yuritganligini, qolaversa, bu ma'lumotlar o'zi uchun ham avval noma'lum ekanligini aytib, shayxning tavallud topgan joyi, ota-onasi, bolalik yillari haqida quyidagilarni keltiriladi: *"Alarning mavlidi Toshkanddir va otalari darvesh kishi ermish va ona tarafidin hamonoki, Shayxi Tahurki, ul viloyatda mutaayyin shayx ermish, anga yetarlar va o'zlarida bu ish choshnisi tufuliyat ayyomidin bor emish. Yigit bo'lg'ondin so'ngrakim, sayohatga qadam qo'yubdurlar"* [Навоий 1999, 212].

Ma'lumotlar tizimli ravishda keltirilishda davom etadi. Endi Xoja Ubaydullohning sayohatga qadam qo'yanlaridan keyingi davr haqida so'z ketadi, ya'ni bu davrda shayxning ijtimoiy faoliyati, sayohatlari, kimlarning xizmatida bo'lganligi, ustozlari haqidagi ma'lumotlar qalamga olingan. Navoiy Xoja Ubaydulloh Ahrorning Samarqandga ilk safaridan, ya'ni tog'asi xoja Ibrohim bilan shahardagi mavlono Qutbiddin madrasasiga kelishidan tortib, mavlono

Ya’qub Charxiydan ilm-u irshodlar topgunigacha bo’lgan davrni bir-ikki jumla orqali yoritib o’tadi. B. Valixo’jayev “Buyuk ma’naviy murshid” nomli risolasida Muhammad Qozining “Silsilat ul-orifiyn” asaridagi ma’lumotga tayangan holda Xoja Ahrorning Samarqandga ilk safarini taxminan 1427-yilga, mavlono Ya’qub Charxiy siymosida o’zi izlagan ma’naviy pirni topish davrini 1433-1434-yillarga to’g’ri kelishini yozadi [Valixo’jayev 2004, 21]. Taxminan yetti yillik davr tazkirada qisqacha bayon etilgan va quyidagi shaxslar nomi zikr etilgan:

1. Mirsayid Qosim Anvor.
2. Shayx Bahouddin Umar.
3. Shayx Zaynuddin Havofiy.
4. Mavlono Sa’diddin Koshg’ariy.
5. Mavlono Muhammad Asad.
6. Xoja Muhammad Porso.
7. Xoja Abu Nasr Porso.
8. Nizomiddin Xomush.
9. Mavlono Ya’qub Charxiy.

Ushbu faslda Xoja Ahror hayoti va faoliyati xronologik ketma-ketlikda yozilgan. Biroq shaxslar nomi to’liq ketma-ketlikda keltirilgan deya olmaymiz. Buni Xoja Ahror hayoti va faoliyati haqida ma’lumot beruvchi barcha manbalar tasdiqlaydi. Xususan, B. Valixo’jayev hazrat Xojaning Samarqandga ilm olish uchun kelgani, u yerda dastlab madrasa hujralaridan birida yashab, o’qishni boshlaganligi va davom ettirmay betob holda yotganda, Sa’diddin Koshg’ariy uning qoshiga kelib, Sayid Qosim Anvorning Samarqandga kelgani va uning ziyoratiga borishi lozimligini aytganligini yozadi [Valixo’jayev 2004, 22]. Demak, Xoja Ahror avval Sa’diddin Koshg’ariy bilan, biroq vaqtdan so’ng esa mavlono Qosim Anvor bilan uchrashgan.

Yana shuni ta’kidlash kerakki, Navoiy Xoja Ahror hayoti davomida uchrashgan, suhbatlarida bo’lgan mutasavvufklar nomini keltirishda avval Hirot mashoyixlari, keyin Movarounnahr, ya’ni Samarqand, Buxoro zaminida yashagan shayxlarni sanab o’tadi: *“Xuroson mashoyixidin Hazrat Mirsayid Qosim Anvor q. s. xizmatlariga yetibdurlar va Shayx Bahouddin Umar r. t. mulozamatig’a musharraf bo’lubturlar va Shayx Zayniddin Havofiy suhbatiga yetibdurlar... va Movarounnahr mashoyixidin Xoja Muhammad Porso mulozamatig’a yetibdurlar va Xoja Abu Nasr suhbatig’a yetibdurlar va Mavlono Nizomiddin Xomush bila suhbat tutubdurlar...”* [Навоий 1999, 213].

Ma’lumki, Xoja Ahror avval Samarqandga, so’ng Buxoro orqali

Hirotda safar qiladi, undan keyin esa yana Shoshda qo‘nim topadi. Shayx Sa‘iddin Koshg‘ariy bilan oldin ko‘rishganligiga qaramasdan, uning nomini Mirsayid Qosim Anvor, Shayx Bahouddin Umar, Shayx Zaynuddin Havofiy kabi hirotlik allomalar nomidan keyin kelishi esa yuqoridagi fikrimizning tasdig‘i bo‘la oladi.

Navoiy Xoja Ahror haqidagi faslda endi uning ijtimoiy mavqeyi, yuksak ilmi nuqtayi nazaridan jahon miqyosida tutgan o‘rniga to‘xtaladi. Bu borada quyidagi jumlar ahamiyatlidir: *“Yo‘qki, yolg‘uz Movarounnahr salotini, balki Xuroson va Iroq va Ozarbayjon, hattoki bir soridin, Rum va Misrg‘acha va bir soridin Xito va Hindg‘acha barcha muluk va salotin o‘zlarin Xojaning mahkumi hukmi va ma‘muri farmoni tutarlar erdi...”* [Навоий 1999, 212].

Keyingi o‘rinda esa shayxning vafoti sanasi, yoshi haqida so‘z boradi. Roqim Samarqandiyning *“Tarixi kasira”*, Muhammad Qozining *“Silsilat ul-orifiyn”*, Herman Vamberining *“Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi”* va boshqa manbalarga tayanib, B. Valixo‘jayev Xoja Ahror vafotini hijriy 895, milodiy yil hisobi bo‘yicha 1490-yilning fevral oyiga to‘g‘ri kelishini aytadi. Biroq Navoiy tazkirasida *“Sakkiz yuz to‘qson to‘rtida dunyodin o‘tdilar”* tarzida keltiriladi. Navoiy fasl so‘ngida bu ulug‘ shayxning yo‘lidan borgan, ilm-u irshod yo‘lidan bahramand bo‘lgan bir qancha shogirdlarning ham nomini tilga oladi va ularning juda ko‘pligini ta‘kidlash uchun quyidagi jumlaning keltiradi: *“...yana dog‘i darveshlar bor erdilar va muxtasarda munchasi sobit bo‘ldi”* [Навоий 1999, 213].

Tahlillardan anglashiladiki, tazkiradagi ilmiy uslubga xos ma‘lumotlarning tizimlashtirilishi va sistemali tarzda bayon etilishi Xoja Ubaydulloh Ahror haqidagi faslda yaqqol namoyon bo‘lgan va Xoja Muhammad Porso haqidagi fasldan ana shu jihat bilan ham farqlanadi.

Xulosa

Tahlillardan kelib chiqib, quyidagicha xulosalarga ega bo‘lamiz:

1. Navoiy Xoja Muhammad Porso haqidagi faslda tasavvufdagi pir va murid munosabatlari, ularning holati, burch va mas‘uliyatlari borasidagi mulohazalarni Hazrat Bahouddin Naqshband va Xoja Porso misolida ko‘rsatadi.

2. Naqshbandiylikning 11 tamoyili, ya‘ni Yusuf Hamadoniy tomonidan asoslangan *xush dar dam, nazar bar qadam, safar dar vatan, xilvat dar anjuman*; G‘ijduvoniy tomonidan ilgari surilgan *yod kard, bozgasht, nigohdosht, yoddosht* hamda Bahouddin Naqshband

tomonidan kiritilgan *vuqufi zamoniyy – zamon-vaqtdan ogoh bo'lish, uni asrash, vuqufi adadiy – son-adaddan ogoh bo'lish, tavhidga etish, vuqufi qalbiy – qalb holatidan ogoh bo'lish* kabilarning aksariyati, xususan, vuqufi qalbiy va vuqufi zamoniyy singari tamoyillar Hoja Porsoning mulohazalari sifatida keltirib o'tilgan.

3. Tazkiradagi Hoja Ubaydulloh Ahror zikrida yuqoridagi qarashlar kuzatilmaydi. Ma'lumotlar tizimli ravishda ketma-ketlikda keltiriladi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий, 1999. *Насойим ул-муҳаббат*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 17-жилд. Тошкент: Фан.
- Абдулхайр, Манзар. 2018. *Навоий асарларининг изоҳли луғати*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Давлат илмий нашриёти.
- Комилов, Н. 2009. *Тасаввуф*. Тошкент: Movarounnahr - O'zbekiston.
- Кага, М. 1922. *Tasavvuf ve tarikatlar*. Fethiye/Bursa.
- Yusupova, D. 2013. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Alisher Navoiy davri)*. Toshkent: Akademnashr.
- Кошифий, Хусайн Воиз. 1994. *Футувватномаи Султоний*. Форс тилидан Н.Комилов таржимаси. Тошкент.
- Турар, К. У. 1999. *Тасаввуф тарихи*. Т.: Истиқлол.
- Элов, Ж. Р, Наврўзова, Г. Н, Юнусова, Г. С. 2020. *Қодирия ва нақшбандия таълимоти: Таҳлил ва тавсиф*. Тошкент: Nurafshon business.
- Ҳаққул, И. 2022. *Истиқлол даври навоийшунослиги*. Ўттиз жилдлик. Ўн биринчи жилд. Навоийга қайтиш. 1-китоб. Тошкент: Tamaddun.
- Valixo'jayev, B. 2004. *Buyuk ta'naviy murshid*. Toshkent: Fan.

The mention of Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydullah Ahror in “Nasoyim ul-muhabbat”

Gavhar Muftullayeva¹

Abstract

The style of a work is created based on the author's goals and thoughts at any given time. When we assess the works from the time of Navoi, specifically literary samples belonging to the 15th-16th centuries, and categorize them as belonging to a single era's style, we approach the issue unilaterally. Indeed, each of the works created by Navoi possesses its own style. The author can elevate to the level of a main character, but the differences in word usage and the expression of attitudes towards surrounding events reveal their stylistic distinctiveness. For example, there is a noticeable difference between the style of brief and concise expression of events in historical works and the emotionality found in elegies. Thus, the concept of «author's style» has a general aspect, but it also divides into specific directions, indicating that each creative work has its own style and that even within a single work, there may be different stylistic features present. In this respect, the chapters about Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydulloh Ahror in the «Nasoyim ul-Muhabbat» also exhibit stylistic peculiarities, one of which could be considered the expression of Sufi ideas. This article comparatively analyzes the incorporation of Naqshbandi principles in these chapters and highlights the places where Sufi ideas are advanced.

Key words: *pir, murshid, khush dar dam, nazar bar qadam, safar dar vatan, khilvat dar anjuman, yod kard, bozgasht, nigohdosht, yoddosht, vuqufi zamoni, vuqufi adadiy – being aware of numbers, vuqufi qalbiy, zikr, tawhid, wahdat al-wujud, spiritual birth.*

References

- Alisher Navoiy, 1999. *Nasoyim ul-muhabbat*. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 17-jild. Toshkent: Fan.
- Abdulxayr, Manzar. 2018. Navoiy asarlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti.
- Komilov, N. 2009. *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr - O'zbekiston.

---

¹ Gavhar Y. Muftullayeva – basic doctoral student at Navoi State University.

E-mail: gavharmuftullaeva@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-0632-0371

For citation: Muftullayeva, G. 2024. The mention of Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydullah Ahror in “Nasoyim ul-muhabbat”. *Golden scripts* 3: 62 – 75.

- Yusupova, D. 2013. *O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Alisher Navoiy davri)*. Toshkent: Akademnashr.
- Koshifiy, Husayn Voiz. 1994. *Futuvvatnomai Sultoniy*. Fors tilidan N.Komilov tarjimasi. Toshkent.
- Turar, K. U. 1999. *Tasavvuf tarixi*. Toshkent: Istiqlol.
- Elov, J. R, Navro‘zova, G. N, Yunusova, G. S. 2020. *Qodiriya va naqshbandiya talimoti: Tahlil va tavsif*. Toshkent: Nurafshon business.
- Kara, M. 1922. *Tasavvuf ve tarikatlar*. Fethiye/Bursa.
- Haqqul, I. 2022. *Istiqlol davri navoiyshunosligi*. O‘ttiz jildlik. O‘n birinchi jild. Navoiyga qaytish. 1-kitob. Toshkent: Tamaddun.
- Valixo‘jayev, B. 2004. *Buyuk ma’naviy murshid*. Toshkent: Fan.